

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, महाराष्ट्र

दूरशिक्षण केंद्र

बी. ए. भाग-3 : अर्थशास्त्र

सत्र ५ : पेपर ८ DSE - E72 : **विकासाचे अर्थशास्त्र**

सत्र ६ : पेपर १३ DSE - E197 : **नियोजनाचे अर्थशास्त्र**

(शैक्षणिक वर्ष २०२१-२०२२ पासून)

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

सत्र-५ पेपर ८ DSE - E 72

विकासाचे अर्थशास्त्र
(Economics of Development)

सत्र-६ पेपर १३ DSE - E 197

नियोजनाचे अर्थशास्त्र
(Economics of Planning)

बी. ए. भाग-३ : अर्थशास्त्र

(शैक्षणिक वर्ष २०२१-२२ पासून)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०२२

बी. ए. (विकासाचे अर्थशास्त्र/नियोजनाचे अर्थशास्त्र) भाग - ३ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही

प्रती : ३००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

प्रभारी कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-93-92887-56-7

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के
कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील
प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे
माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा
माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश
अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले
गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) आर. के. कामत
प्रभारी अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. एस. महाजन
प्रभारी अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य (डॉ.) आर. जी. कुलकर्णी
प्रभारी अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्या (डॉ.) श्रीमती एम. व्ही. गुळवणी
प्रभारी अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. एन. शिंदे
प्रभारी कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे
प्रभारी संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. ए. बी. चौगुले
प्रभारी वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. के. मोरे (सदस्य सचिव)
संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अध्यासमंडळ : अर्थशास्त्र

अध्यक्ष - डॉ. अनिलकुमार कृष्णराव घावरे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

- प्रा. डॉ. डी. सी. तळुले
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती विद्या कट्टी
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. संतोषकुमार बबनराव यादव
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. बाळासो पांडुरंग पाटील
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, इस्लामपूर, जि. सांगली
- डॉ. नेताजी व्ही. पोवार
कमला कॉलेज, कोल्हापूर
- प्राचार्य डॉ. निवास जाधव
राजा शिव छत्रपती आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
महागांव, जि. कोल्हापूर
- डॉ. एस. एम. भोसले
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील
अक्षय, बी-६, तारा टेम्पेरेस, एस.एस.सी. बोर्ड रोड,
सम्राट नगर, कोल्हापूर
- डॉ. विजय भिमप्पा देसाई
राजर्षी शाहू आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, रुकडी
जि. कोल्हापूर
- डॉ. विजयकुमार आप्पासाहेब पाटील
आर्ट्स अँड मायन्स कॉलेज, आटपाटी,
जि. सांगली
- प्रा. डॉ. सिद्धाप्या टिप्पान्ना बागलकोटे
डिपार्टमेंट ऑफ स्टडीज इन इकॉनॉमिक्स,
कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड (कर्नाटक राज्य)
- डॉ. राहूल शंकरराव म्होपरे
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल, जि. कोल्हापूर
- श्री. सुर्यकांत बाबूराव पाटील-बुद्धिहाळकर
सागर, २१०३/७+८, ई वॉर्ड, स्वामीनीनगर, कोल्हापूर
- डॉ. संजय शंकरराव रुपे
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

पेपर-८ विकासाचे अर्थशास्त्र
पेपर-१३ नियोजनाचे अर्थशास्त्र

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखन सहभाग	सत्र-५ घटक क्रमांक	सत्र-६ घटक क्रमांक
प्रा. डॉ. चंद्रकांत जाधव यशवंतराव चव्हाण वारणा महाविद्यालय, वारणानगर ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर	१, २	-
डॉ. संजय धोंडे आमदार शशिकांत शिंदे महाविद्यालय, मेढा, ता. जावळी, जि. सातारा	३, ४	-
डॉ. प्रशांत कोंडीबा पोवार एच. एम. शिंदे आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, तिसंगी, ता. गगनबावडा, जि. कोल्हापूर	-	१
डॉ. विजयकुमार अ. पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, आटपाडी, ता. आटपाडी, जि. सांगली	-	२
डॉ. सोमनाथ काळे विवेकानंद महाविद्यालय, ताराबाई पार्क, कोल्हापूर	-	३
डॉ. प्रकाश बुरुटे मोहनराव पतंगराव पाटील महाविद्यालय, बोरगाव, ता. वाळवा, जि. सांगली.	-	४

■ संपादक ■

डॉ. ए. के. पाटील
सद्गुरू गाडगे महाराज कॉलेज,
विद्यानगर कराड, ता. कराड, जि. सातारा

डॉ. अनिल सत्रे
मोहनराव पतंगराव पाटील महाविद्यालय, बोरगाव,
ता. वाळवा, जि. सांगली.

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
-------------	---------------	-------------

पेपर-८ : सेमिस्टर-५

१.	आर्थिक विकासाच्या मूलभूत संकल्पना	१
२.	विकसनशील आणि विकसित देश	२२
३.	आर्थिक विकासाचे सिद्धांत	४७
४.	आर्थिक विकासाची संसाधने	७१

पेपर-१३ : सेमिस्टर-६

१.	आर्थिक नियोजनाची ओळख	९१
२.	आर्थिक नियोजनातील समस्या	१२६
३.	भारतातील नियोजन-१	१६६
४.	भारतातील नियोजन-२	१९३

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रास्ताविक

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ भारतातील नियोजन प्रक्रिया

३.२.२ भारतातील नियोजनाचे मूल्यमापन

३.२.३ नियोजन मंडळ व राष्ट्रीय विकास परिषद

३.२.४ निति आयोग- निर्मिती, उद्दिष्टे, कार्ये, कामगिरी

३.३ सारांश

३.४ पारिभाषिक शब्द

३.५ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न

३.६ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

३.७ सरावासाठी स्वाध्याय

३.८ संदर्भग्रंथाची यादी

३.० उद्दिष्टे :

- * भारतातील नियोजन प्रक्रिया समजून घेणे.
- * भारतातील नियोजनाच्या यश-अपयशाचा अभ्यास करणे.
- * भारतीय नियोजन मंडळ व राष्ट्रीय विकास परिषद यांची सविस्तर माहिती घेणे.
- * निति आयोगाची गरज, कार्ये व कामगिरी इ. चा अभ्यास करणे.

३.१ प्रास्ताविक :

प्रस्तुत घटक ३ मध्ये आपण भारताच्या आर्थिक विकासात नियोजनाचे योगदान विचारात घेणार आहोत.

त्याचबरोबर भारतामध्ये नियोजनाची सुरुवात कशी झाली तसेच विकास योजना राबविताना अवलंबिली जाणारी प्रक्रिया व त्यातील टप्पे याबाबत सविस्तर विवेचन केले आहे. नियोजन काळात देशात राबविलेल्या पंचवार्षिक योजनांचे सविस्तर मूल्यमापन या अभ्यास घटकामध्ये केले आहे. तसेच आत्तापर्यंत देशाच्या नियोजन प्रक्रियेत ज्यांनी खूप महत्वाची भूमिका पार पाडली ते नियोजन मंडळ व राष्ट्रीय विकास परिषद यांच्या बाबतीतील विस्तृत माहिती स्पष्ट केली आहे. देशाच्या बदलत्या गरजांनुसार व आवश्यकतांनुसार नियोजन मंडळाच्या जागी निर्माण केलेल्या निति आयोगाचे विस्तृत वर्णन प्रस्तुत अभ्यास घटकामध्ये केले आहे.

३.२.१ भारतीय नियोजनाची सुरुवात :

कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी आर्थिक नियोजन अपरिहार्य असते. भारतासारख्या विकसनशील देशाला तर आर्थिक नियोजन करणे ही अत्यावश्यक बाब आहे. तसेच भारताला ही संकल्पना नवीन नाही. कारण देशाला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वीच आर्थिक नियोजनाबाबतचा विचार सुरु झाला होता. स्वातंत्र्य मिळण्याच्या तेरा वर्षे अगोदरच म्हणजे सन १९३४ साली सर विश्वेश्वरय्या यांनी भारतासाठी नियोजित अर्थव्यवस्था (Planned Economy for India) हा ग्रंथ लिहून आर्थिक नियोजनाबाबतचा आपला दृष्टीकोन स्पष्ट केला. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सन १९४९ मध्ये राष्ट्रीय काँग्रेसने तत्कालीन पंतप्रधान पं.जवाहरलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली नियोजन मंडळाची स्थापना केली.

‘देशातील उपलब्ध साधनसामग्रीचा पर्याप्त उपयोग करून ठरविलेली सामाजिक व आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी राबविण्यात आलेली प्रक्रिया म्हणजे आर्थिक नियोजन होय.’ अशी आर्थिक नियोजनाची व्याख्या करता येते.

भारतीय नियोजन मंडळाची स्थापना होण्यापूर्वी म्हणजे १९५० च्या कालखंडामध्ये नियोजनाच्या इतर विविध योजनांची आखणी आणि अंमलबजावणी करण्यात आली होती. त्या योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ. मुंबई योजना :

मुंबईतील आठ प्रसिद्ध उद्योगपतींनी एकत्र येऊन जी योजना तयार केली होती त्यास ‘मुंबई योजना’ म्हटले जाते. त्यालाच टाटा-बिर्ला योजना म्हणूनही ओळखले जाते. ही योजना सन १९४४ मध्ये तयार केली गेली. या योजनेत पंधरा वर्षे एवढा नियोजन कालखंड विचारात घेतला होता. आणि या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी सुमारे १०००० (दहा हजार) कोटी रु. इतका खर्च अपेक्षित होता. देशातील दरडोई उत्पन्न दुप्पट करणे व राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये तीनपट वाढ घडवून आणणे ही या योजनेची मुख्य उद्दिष्टे होती. त्याचबरोबर त्यावेळच्या आकडेवारीनुसार या योजना कालखंडात शेती उत्पादनात १३० टक्के, औद्योगिक उत्पादनात ५०० टक्के आणि सेवा क्षेत्रात २०० टक्के वाढ घडवून आणण्याचे लक्ष्य ठेवले होते. ही योजना अत्यंत महत्त्वाकांक्षी योजना म्हणूनही ओळखली जाते.

ब. जनता योजना :

या योजनेचा नियोजनाचा कालखंड १० वर्षांचा होता. श्री. एम. रॉय यांनी ही योजना तयार केली होती. त्यासाठी सुमारे १५००० कोटी रु. खर्च करण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले होते. देशातील शेतीक्षेत्राचा विकास घडवून आणणे, उपभोग्य वस्तूंच्या उत्पादनात वाढ घडवून आणणे तसेच देशातील शेतीक्षेत्राचे राष्ट्रीयीकरण घडवून आणणे इ. बाबींना या योजनेत प्राधान्य देण्यात आले होते.

का. गांधी योजना :

ही योजना तुलनात्मकीत्या लहान स्वरूपाची होती. सन १९४४ मध्ये नव्या येथील कॉमर्स कॉलेज चे प्रिन्सिपल एस. आबाबाल गांधी ही योजना तयार केली होती. या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी इतर योजनांच्या तुलनेत कमी खर्चाचे ३५०० कोटी रु. चा खर्च अपेक्षित होता. या योजनेत विकेंद्रित तसेच स्वयंपूर्ण शेती विकासाच्या संकल्पनेवर भर देण्यात आला होता. तसेच कुटीर उद्योगांचा विकास घडवून आणणे हे उद्दिष्ट यामध्ये ठरविण्यात आले होते. या योजनेत देशाच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका असलेले अवजड व मुलमूल उद्योग यांचे तूलक्ष करण्यात आले होते. त्यामुळे ही योजना कल्याणावादी असल्याची टीका केली जाते.

घ. पुनर्बांधणी योजना :

तत्कालीन भारत (ब्रिटीश) सरकारने सन १९४४ साली भारतासाठी 'नियोजन विभाग'ची स्थापना केली. या नियोजन विभागाचे अध्यक्ष सर अर्धशीर दलाल हे होते. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळाखंडात या विभागाने विविध योजना तयार केल्या. त्यामध्ये अनेक अल्पकालीन व दीर्घकालीन योजनांचा समावेश होता. या विविध योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी सन १९४६ मध्ये नियोजन व सद्भागार मंडळाने सरकारकडे पाठपुरावा केला.

ङ. कोलंबो योजना :

भारत सरकारने मार्च १९५० मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान पं. नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली नियोजन मंडळ स्थापन केले. या मंडळाने सहा वर्षे कालावधीसाठी एक योजना तयार केली त्यास कोलंबो योजना म्हणून ओळखले जाते. या योजनेत लोकांचे राहणीमान सुधारणेसाठी अन्नधान्य तसेच औद्योगिक वस्तूंचे व अंतिम वस्तूंचे उत्पादन वाढविणे यांसारखी उद्दिष्टे ठरविण्यात आली होती. सुमारे १,३३९ कोटी रु. ची तरतूद असलेल्या या योजनेत विकास प्रकल्पावरही खर्च करण्याचेही उद्दिष्ट ठरविण्यात आले होते.

नियोजन मंडळ व योजना :

देशातील उपलब्ध असलेल्या साधनसामग्रीचा पर्याप्त आणि समतोल वापर करण्यासाठी मार्च १९५० मध्ये भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली भारताच्या नियोजन मंडळाची स्थापना केली. सन १९५१ मध्ये भारतातील नियोजन प्रक्रियेला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली असे म्हणता येईल. कारण जुलै १९५० मध्ये नियोजन मंडळाने पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचा आराखडा प्रसिद्ध केला. तेव्हापासून आतापर्यंत देशात एकूण चार पंचवार्षिक योजनांची अंमलबजावणी झाली आहे. भारतातील २०१२-१७ या कालावधीतील १२वी पंचवार्षिक योजना ही शेवटची पंचवार्षिक योजना ठरली. भारतातील प्रत्येक योजनेचे उद्दिष्ट हे काहीसे वेगळे असल्याचे दिसून येते. पंचवार्षिक योजनांची आखणी व अंमलबजावणीसाठी मुख्यत वृद्धि, रोजगारनिर्मिती, सर्वसमावेशक वृद्धि, समतोल विकास, दारिद्र्य निर्मुलन, स्वयंनिर्भरता तसेच सामाजिक न्याय इ. मार्गदर्शक तत्वे आधारभूत मानली आहेत.

भारतातील नियोजनाची प्रक्रिया :

भारतात सन २०१५ पर्यंत आर्थिक नियोजन करण्याचे कार्य भारतीय नियोजन मंडळामार्फत केले जात होते.

त्यासाठी आर्थिक नियोजनासाठीचा आराखडा तयार करणे तसेच त्याची अंमलबजावणी व मूल्यमापन करण्याची जबाबदारी ही नियोजन मंडळाकडेच होती. या नियोजन व अंमलबजावणी प्रक्रियेत विकेंद्रीकरणाने भर दिला जात होता तसेच लोकांचा सहभाग वाढविण्यासंदर्भात विशेष लक्ष देण्यात आले होते.

भारतातील नियोजन प्रक्रियेत वार्षिक नियोजन, पंचवार्षिक योजना तसेच दीर्घकालीन नियोजन धोरणे यांना आखणीपासून ते पूर्णत्वास नेईपर्यंत अनेक प्रक्रियांमधून जावे लागते. त्यामध्ये आवश्यक साधनसामग्री खरेदी करण्यासाठीचा खर्च, त्यासाठी आवश्यक असलेली मंजूरी याबाबत चर्चा करणे व अंतिम निर्णयाप्रत येणे यांसारख्या अनेक बाबींचा समावेश होतो.

विकास योजनांना अंतिम स्वरूप प्राप्त होईपर्यंत तसेच त्यांच्या अंमलबजावणी पर्यंत अनेक टप्प्यांचा समावेश होतो. भारताच्या नियोजन प्रक्रियेत समाविष्ट असलेल्या विविध टप्प्यांची चर्चा पुढीलप्रमाणे करता येईल.

पहिला टप्पा :

योजनेची आखणी करण्यासाठी साधारणतः दोन-तीन वर्षे आधीच योजनेच्या संदर्भात चर्चा करण्यास सुरुवात होते. नियोजन मंडळाकडून देशातील वर्तमान स्थितीचा अभ्यास केला जातो. तसेच अर्थव्यवस्थेचे मूल्यमापन करण्यात येते. देशाच्या विकास प्रक्रियेत अडथळा ठरणाऱ्या विविध स्वरूपाच्या सामाजिक, आर्थिक व संस्थात्मक बाबी, समस्या कमी करण्याच्या दृष्टीने योग्य त्या उपाययोजना असलेला अहवाल केंद्रीय मंत्रिमंडळ व राष्ट्रीय विकास परिषद यांच्याकडे योजना आराखड्याचे परीक्षण करण्यासाठी व मंजूरीसाठी सादर केला जातो. राष्ट्रीय विकास परिषदेला हा अहवाल प्राप्त झाल्यानंतर त्यातील सर्वच बाबींवर विचारविनिमय केला जातो व नियोजन मंडळाने पुढच्या पंचवार्षिक योजनेत कोणत्या बाबींवर अधिक लक्ष केंद्रित करावे याबाबत सूचना दिल्या जातात.

दुसरा टप्पा :

यामध्ये नियोजन मंडळ विविध अभ्यास समित्या/ अभ्यास गट नियुक्त करून त्यांच्यामार्फत पंचवार्षिक योजनेमधील भौतिक घटकांसंदर्भात तयार केलेल्या 'मसुदा निवेदन पत्रिके'चा अभ्यास केला जातो. या अभ्यास गटांमध्ये विविध क्षेत्रातील तज्ज्ञ व त्या विभागाशी संबंधित केंद्रीय मंत्रालयातील अधिकारी यांचा समावेश असतो. प्रत्येक अभ्यासगट हा विविध विभाग व आर्थिक बाबींशी संबंधित असतो. भारतातील वित्तीय साधने, शेती, सिंचन, उर्जा, लोखंड, इंधन, सामान्य शिक्षण, तांत्रिक शिक्षण, संशोधन, आरोग्य व कुटुंब नियोजन, घरबांधणी (गृहनिर्माण), ग्रामीण नियोजन व मागास घटकांचे कल्याण इ. विविध बाबींचा अभ्यास करण्यासाठी वेगवेगळ्या विशिष्ट अभ्यास गटांची सन १९६५ मध्ये नियुक्ती केली होती. यातील प्रत्येक अभ्यासगट हा संबंधित क्षेत्राचा अभ्यास करतो आणि त्या क्षेत्राशी संबंधित असलेल्या समस्यांची नोंद करतो. प्रत्येक अभ्यासगट हा प्रथमतः राष्ट्रीय पातळीवरील घटकांची माहिती घेतो. त्यामध्ये सर्वप्रथम केंद्राच्या विविध बाबींचा आढावा घेतला जातो. त्याच धर्तीवर राज्यांनीही आपले स्वतंत्र अभ्यासगट स्थापन करणे गरजेचे असते. प्रत्येक राज्याच्या विकासाचा

आराखडा तयार करणे हे राज्य शासनाच्या अभ्यासगटाचे मुख्य उद्दिष्ट असते. नियोजन मंडळाचे अध्यक्ष हे अभ्यासगटांसाठी तज्ज्ञ, विशिष्ट क्षेत्राशी संबंधित अभ्यासक, विषयतज्ज्ञ व कर्मचारी यांची यादी तयार करतात. हे सर्व घटक मुख्यतः तज्ज्ञ हे अशासकीय असतात. हे तज्ज्ञ त्यांच्या अभ्यासक्षेत्रातील संबंधित योजनेची आवृत्ती व व्यापक धोरण या दृष्टीने सल्ला देतात.

अभ्यासगटाच्या अहवालामधील सूचनांनुसार नियोजन मंडळ नियोजनाबाबतचा 'मसुदा आराखडा' तयार करते. त्यालाच 'मसुदा निवेदन पत्रिका' म्हणूनही ओळखले जाते. त्यानंतर केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत ही 'मसुदा निवेदन पत्रिका' सादर केली जाते व त्यावर सर्व बाजूंनी विचार केला जातो व सविस्तर चर्चा घडवून आणली जाते. याबाबतची सर्व कागदपत्रे नंतर राष्ट्रीय विकास परिषदेकडे पाठविली जातात. ततपूर्वी पुढील टप्प्यातील योजनेसाठी मसुदा आराखडा तयार केला जातो.

तिसरा टप्पा :

या टप्प्यात अधिक विस्तृत असा मसुदा आराखडा तयार केला जातो. तसेच विविध क्षेत्रांशी संबंधित असलेल्या समस्या/ प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी सविस्तर व विस्तृत स्वरूपाच्या योजना तयार केल्या जातात. त्यामध्ये प्रमुख धोरणे व उद्दिष्टे याबाबतची दिशा ठरविली जाते. नियोजन मंडळाकडून मसुदा आराखडा तयार केला जातो आणि त्यानंतर केंद्र सरकारची सर्व मंत्रालये व राज्य सरकारे यांच्याकडे चर्चेसाठी पाठविला जातो. केंद्रीय मंत्रीमंडळाकडून मान्यता मिळाल्यानंतर हा आराखडा राष्ट्रीय विकास परिषदेकडे सादर केला जातो. राष्ट्रीय विकास परिषदेने मान्यता दिल्यानंतर देशातील नागरिक, विविध राजकीय पक्ष, सामाजिक व आर्थिक संघटना इ. ची त्याबाबतची मते जाणून घेण्यासाठी व त्यावर सविस्तर चर्चा व्हावी यासाठी हा मसुदा आराखडा सर्वांसाठी प्रसिद्ध/खुला केला जातो. त्यावर सर्व क्षेत्रातील घटकांची मते जाणून घेतल्यानंतर दोन्ही मंत्रीमंडळामध्ये यावर चर्चा केली जाते. लोकसभेतील विविध समित्या देखील त्यावर सविस्तर चर्चा करतात.

चौथा टप्पा :

या टप्प्यात मसुदा आराखड्यावर संपूर्ण देशातून चर्चा व विचार विनिमय होत असतानाच अनेक राज्यांच्या संदर्भात नियोजन मंडळ देशाच्या केंद्रीय मंत्रीमंडळाबरोबर सविस्तर चर्चा करते. या चर्चेमध्ये मुख्यतः देशातील वित्तीय संसाधनांची उपलब्धता, वाढीव साधनांचे नियोजन व तपशीलवार विकास योजना यांवर भर दिला जातो. आणि अंतिमतः राज्यातील विशेष तज्ज्ञ व संबंधित राज्याचे मुख्यमंत्री यांच्याशी विचार-विनिमय करून अंतिम निर्णय घेतला जातो. त्यासाठी केंद्रीय नियोजन मंडळ व राज्ये यांच्यामध्ये समन्वय असणे आवश्यक असते. प्रत्येक राज्याचे आकारमान, लोकसंख्या व प्राकृतिक रचना विचारात घेऊन राज्यांच्या आवश्यकतेनुसार योजना तयार केली जाते. ही योजना पूर्णत्वास नेण्याची आणि त्यामध्ये ठरविलेली लक्ष्ये साध्य करण्याची जबाबदारी राज्य सरकारांनी घेणे आवश्यक असते. त्यासाठी योजनेतील राज्यांचा वाटा ठरविला जातो व त्यास अनुसरून केंद्र सरकारकडून राज्य सरकारांना सहाय्य केले जाते.

पाचवा टप्पा :

या टप्प्यामध्ये नियोजन मंडळ नवीन मसुदा निवेदन पत्रिका तयार करण्यासाठी विविध संघटीत संस्था व विविध अभ्यास गट यांची स्थापना करते. तसेच याबाबतीत राज्य सरकारांशी सविस्तर चर्चा करते. त्यामध्ये धोरणांची दिशा ठरविण्यावर अधिक भर दिला जातो. त्याचबरोबर विशिष्ट मुद्यांवर आवश्यकतेनुसार विस्तृत चर्चा केली जाते. ही सर्व प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर ही निवेदन पत्रिका केंद्रीय मंत्रिमंडळ व राष्ट्रीय विकास परिषद यांना सादर केली जाते.

सहावा टप्पा :

या टप्प्यामध्ये राष्ट्रीय विकास परिषदेला प्राप्त झालेल्या माहितीवरून पंचवार्षिक योजनांच्या संदर्भात निर्णय घेतला जातो. त्या निर्णयाच्या आधारे नियोजन मंडळ पंचवार्षिक योजनेचा अंतिम अहवाल तयार करते. त्यामध्ये योजनेची उद्दिष्टे, प्रकल्प, विविध योजना इ. बाबत सविस्तर माहिती अंतर्भूत असते. या आराखड्यावर केंद्र सरकार व राज्य सरकारे पुन्हा नव्याने आपली मते मांडतात आणि शेवटी केंद्रीय मंत्रिमंडळ व राष्ट्रीय विकास परिषद यांच्याकडे मंजुरीसाठी सादर करतात. राष्ट्रीय विकास परिषदेने मान्यता दिल्यानंतर देशाचे पंतप्रधान नियोजन मंडळाचे अध्यक्ष या नात्याने हा अहवाल संसदेत सादर करतात आणि त्यानंतर तो प्रसिद्ध केला जातो. संसदेच्या दोन्ही सभागृहात त्यावर सविस्तर चर्चा केली जाते. त्यासाठी काही दिवसांचा कालावधी जातो. आणि त्यानंतर या योजनेस संसदेच्या दोन्ही सभागृहांची मान्यता मिळते व देशात योजनेची अंमलबजावणीची कार्यवाही केली जाते.

अशा प्रकारे देशाच्या पंचवार्षिक योजना तयार करत असताना एकूण सहा टप्प्यांमधून त्याचा प्रवास होत होता. परंतु सन २०१५ मध्ये नियोजन मंडळ बरखास्त करण्यात आले आहे व त्याऐवजी निती आयोगाची स्थापना केली आहे. त्यामुळे इथून पुढे देशात पंचवार्षिक योजनांची आखणी व अंमलबजावणी होणार नाही.

३.२.२ नियोजनाचे मूल्यमापन - भारतीय नियोजनाची उद्दिष्टे :

भारतातील आर्थिक नियोजनाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. आर्थिक वाढ घडवून आणणे :

देशाच्या विविध वस्तू व सेवांचा दीर्घकालीन व वाढत्या प्रमाणात पुरवठा करण्याच्या क्षमतेत वाढ घडवून आणणे म्हणजे आर्थिक वाढ होय. भारतीय नियोजन प्रक्रियेत शेती, उद्योग, उर्जा, वाहतूक, दळणवळण या क्षेत्रांमध्ये वाढ घडवून आणण्याच्या दृष्टीने सातत्याने भर दिला गेला आहे. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून या विविध क्षेत्रांच्या विकासाला प्राधान्य दिल्याचे दिसून येते. भारत सरकारने प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत क्षेत्रनिहाय वाढीचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आल्याचे दिसून येते. तसेच संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या वृद्धिदराचे देखील उद्दिष्ट ठरविण्यात आले होते. जसे की, पहिल्या योजनेत २.२%, दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत २.५%, तिसऱ्या योजनेत ५.६%, चौथ्या योजनेत ७%, पाचव्या योजनेत ९% तर सहाव्या योजनेत ११% इतक्या वृद्धिदराचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले होते.

थोडक्यात देशातील उपलब्ध साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर करून विविध क्षेत्रांमध्ये आणि पर्यायाने भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये वाढ घडवून आणणे हे नियोजन प्रक्रियेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

२. अर्थव्यवस्थेस आत्मनिर्भर बनविणे :

अर्थव्यवस्थेच्या गरजेच्या वस्तू व सेवा यांच्या उत्पादनात स्वावलंबी होणे म्हणजे आत्मनिर्भरता होय. देशाला स्वयंपूर्ण बनवण्याच्या दृष्टीने नियोजनाच्या माध्यमातून आत्मनिर्भरता प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केला जातो. देशाचे परकीय मदतीवरील अवलंबन कमी करण्यासाठी देशांतर्गत उत्पादनात विविधता आणण्यावर भर दिला जातो. तसेच आयात कमी करण्याचेही प्रयत्न केले जातात. त्याचबरोबर आयातीचे परकीय चलनातील मूल्य अदा करण्यासाठी असणारी परकीय चलनाची गरज पूर्ण करण्यासाठी निर्यातीवर भर दिला जातो. त्यासाठी निर्यातक्षम वस्तूंचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात वाढविण्यासाठी नियोजनाच्या माध्यमातून सातत्याने प्रयत्न केले जातात.

भारतात तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेनंतर देशाच्या आत्मनिर्भरतेला विशेष प्राधान्य देण्यात आले आहे. महत्वाच्या वस्तूंच्या आयातीत घट होऊन निर्यातक्षम वस्तूंचे उत्पादन वाढावे यासाठी परकीय अवलंबन कमी करण्यासाठी तसेच देशांतर्गत उत्पादनात विविधता निर्माण करण्यासाठी पंचवार्षिक योजनांचा अवलंब करण्यात आला आहे. देशाला सातत्याने प्रतिकूल असणाऱ्या व्यापारतोलांमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी आत्मनिर्भरता प्राप्त करण्याच्या उद्दिष्टाला प्राधान्य देण्यात आले आहे.

पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून भारताने अन्नधान्याच्या उत्पादनात स्वावलंबन प्राप्त केले आहे. तसेच लोखंड पोलाद यंत्रसामग्री तसेच अवजारे इत्यादी उत्पादनात वाढ घडवून आणण्याचे उद्दिष्ट काही प्रमाणात साध्य झाले आहे. त्याचबरोबर विज्ञान, तंत्रज्ञान अणुऊर्जा, अवकाश संशोधन, अंतराळयान, संरक्षण सामग्री इत्यादी बाबतीतही स्वयंपूर्णता प्राप्त झाली आहे. परंतु काही बाबतीत मात्र अपयश आल्याचे दिसून येते. त्यामध्ये परकीय गंगाजळी, विदेशी व्यापारातील तूट, परकीय कर्जाची समस्या दिवसेंदिवस गंभीर होत आहे. असे असले तरीही नियोजनाच्या माध्यमातून आत्मनिर्भरता प्राप्त करणे हे नियोजनाचे एक महत्वाचे उद्दिष्ट आहे.

३. बेकारी निर्मूलन करणे :

जगातील सर्वच देशांमध्ये बेकारीची गंभीर समस्या असल्याचे दिसून येते. भारतही त्याला अपवाद नसल्याचे दिसून येते. भारतात नियोजन प्रक्रियेत पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून बेकारीची समस्या कमी करण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. त्यासाठी रोजगार संधी वाढविण्यावर भर दिला जातो. भारतासारख्या विकसनशील देशात वेगाने वाढणारी लोकसंख्या, गरिबीचे सहअस्तित्व, आर्थिक व सामाजिक विषमता अशा अनेक समस्या आहेत. दिवसेंदिवस या समस्यांची तीव्रता वाढत आहे. देशातील बहुतांश समस्यांचे मूळ हे सार्वत्रिक दारिद्र्यात असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे सर्वच पंचवार्षिक योजनांमध्ये दारिद्र्य निर्मूलनावर भर देण्यात आला आहे.

तज्ञांच्या मते अर्थव्यवस्थेचा आर्थिक विकास आणि पूर्ण रोजगार या बाबी परस्परपूरक आहेत. रोजगार पातळीत होणारी वाढ ही विकासाच्या प्रक्रियेत गतिमानता निर्माण करते. म्हणजेच रोजगार पातळी व विकास यामध्ये

एकाच दिशेने बदल होतो. तथापि बेकारीमुळे आर्थिक विकासाची प्रक्रिया मंदावते. बेकारीमुळे बहुमूल्य अशा मानवी भांडवलाचा अपव्यय होतो. तसेच दारिद्र्याचे प्रमाण वाढते. त्यामुळे नियोजन प्रक्रियेत बेकारीचे प्रमाण कमी करणे हे प्रमाणभूत मानले जाते. नियोजनाच्या कालखंडात देशातील रोजगार संधी वाढवण्यासाठी सीमांत शेतकरी व शेतमजूर योजना, रोजगार हमी योजना, ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम, एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना, सुवर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना अशा अनेक योजनांची अंमलबजावणी करण्यात आली आहे. यापैकी बहुतांश योजना या ग्रामीण भागांसाठी राबविण्यात आल्या आहेत. कारण ग्रामीण भागामध्ये छुपी बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणात आढळते. अरुण घोष यांच्या मताप्रमाणे, बेकारीची समस्या सोडविण्यासाठी प्रतिवर्षी किमान दोन-तीन टक्के एवढा रोजगार वाढीचा दर साध्य होईल अशा रीतीने गुंतवणुक संरचनेत बदल करणे आवश्यक असते.

४. आर्थिक विषमता दूर करणे :

भारतासारख्या लोकशाहीचा अवलंब करणाऱ्या देशात आर्थिक विकासाबरोबरच उत्पादनाच्या योग्य वितरणालाही तेवढेच महत्त्व प्राप्त झाले आहे. कोणत्याही योजनेची आखणी व अंमलबजावणी करत असताना देशातील उत्पादनात व उत्पन्नात वाढ करण्याबरोबरच उत्पन्नाची योग्यप्रकारे वाटणी करणे ही बाब देखील आवश्यकच असते. लोकशाही असलेल्या देशात राजकीय समानते बरोबरच आर्थिक समानता ही महत्त्वाची असते. लोकशाही व्यवस्थेमध्ये सर्वांना समान पद्धतीने विकासाची संधी प्राप्त व्हावी यासाठी सातत्याने प्रयत्न केले जातात. त्यासाठी नियोजन प्रक्रियेत आर्थिक विषमता नष्ट करणे हे उद्दिष्ट ठरवले जाते.

आर्थिक शक्तीचे केंद्रिकरण झाल्यास गरीब व उपेक्षित वर्गाला दुःख व दारिद्र्य सहन करावे लागते. याउलट उच्चपदस्थ नोकरदार, उद्योगपती, व्यापारी, जमीनदार, बँकर हे आर्थिकदृष्ट्या प्रभावशाली घटक ऐषआरामाचे आणि चैनीचे जीवन जगत असतात. त्यामुळे उपभोगवादी, चंगळवादी व अनुकरणवादी संस्कृती उदयास येते व त्यामुळे समाजात व्यसनाधीनता वाढते व सामाजिक स्वास्थ्य बिघडण्याची शक्यता निर्माण होते. याउलट समाजात बहुसंख्य प्रमाणात असलेला एक मोठा वर्ग दारिद्र्यात आणि हलाखीत जीवन कंठत असतो. आर्थिक असमानतेमुळे सामाजिक ताण-तणाव आणि राजकीय अस्थैर्य निर्माण होऊन देशाच्या सार्वभौमत्वाला धोका निर्माण होतो. या सर्व शक्यता विचारात घेऊन पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी उत्पन्न वाटपातील विषमता कमी करणे आणि विकासाचे लाभ समाजातील विविध वर्गात विभागले जातील यावर लक्ष केंद्रित केले.

भारतात तिसऱ्या व चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत यासाठी जोरदार प्रयत्न करण्यात आले. त्यासाठी कुळ कायदे, कसेल त्याची जमीन, जमीनदारी पद्धतीचे उच्चाटन, कमाल जमीनधारणा कायदा, सरकारी शेती यांसारख्या अनेक उपाययोजना अवलंबिण्यात आल्या. त्यानंतर वीस कलमी कार्यक्रम, मक्तेदारी प्रतिबंधक कायदे, समन्वित ग्रामीण विकासाचे कार्यक्रम, किमान वेतन कायदे, बेकारी भत्त्याची तरतूद, सामाजिक सुरक्षा योजनांची अंमलबजावणी, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी अनुदान व औषधांची तरतूद असे अनेक कार्यक्रम सातत्याने राबविले गेले. त्यामुळे आर्थिक विषमता कमी होण्यास काही प्रमाणात मदत झाली.

५. दारिद्र्य निर्मुलन करणे :

सामान्यतः दारिद्र्याचे दोन प्रकार आहे, सापेक्ष दारिद्र्य आणि निरपेक्ष दारिद्र्य. विकसनशील व अविकसित देशात निरपेक्ष दारिद्र्याचे प्रमाण अधिक असते. तर विकसित देशांमध्ये सापेक्ष दारिद्र्य आढळून येते. निरपेक्ष दारिद्र्याचा संबंध मुख्यतः व्यक्तींच्या मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्याच्या क्षमतेशी असतो. अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य व शिक्षण या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्याइतपत उत्पन्न व्यक्तींना मिळत नसेल तर त्यास गरिबी किंवा दारिद्र्य असे म्हणतात.

भारतातील दारिद्र्याच्या संदर्भात डॉ. वि. म दांडेकर व रथ या तज्ञांनी आपले विचार मांडले आहेत. त्यांच्या मते जर व्यक्तीला दररोजच्या आहारातून २२५० कॅलरी पेक्षा कमी उष्मांक मिळत असेल तर अशा व्यक्तींचा समावेश दारिद्र्यरेषेच्या खालील गटात करण्यात येतो. विकसनशील व अविकसित अर्थव्यवस्थेमध्ये गरिबी ही सार्वत्रिक समस्या असल्याचे दिसून येते. गरीबीच्या बाबतीत अभ्यास करण्यासाठी अनेक तज्ञांचा समावेश असलेले अभ्यासगट व अनेक समित्या स्थापन केल्या आहेत. नियोजन मंडळाच्या अंदाजानुसार, सन २०१० मध्ये भारतीय लोकसंख्येतील जवळपास ३५ टक्के लोकसंख्या ही दारिद्र्यरेषेखाली होती. म्हणजे एकूण लोकसंख्येपैकी एक तृतीयांश लोकसंख्येला आपल्या मूलभूत व किमान गरजांची पूर्तता करता येत नाही. भारतीय नियोजनकारांनी राष्ट्रीय उत्पन्नात तसेच दरडोई उत्पन्नात वाढ घडवून आणण्याबरोबरच वाढत्या उत्पन्नाचा लाभ देशातील तळागाळातील लोकांना होऊन त्यांचे राहणीमान उंचावेल यावर भर दिला आहे. दारिद्र्य निर्मुलनाचे उद्दिष्ट समोर ठेवून तत्कालीन पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी 'गरिबी हटाओ' ही घोषणा दिली आणि दारिद्र्य निर्मुलनाचे अनेक कार्यक्रम आखले व त्याची अंमलबजावणी केली आहे. त्यामध्ये मुख्यतः कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी कृषी, जलसिंचन, प्रकर्षित शेती, ग्रामोद्योग, लघुउद्योग व रोजगार हमी योजना इत्यादी कार्यक्रम राबविले. त्यामुळे शेती क्षेत्राच्या विकासाबरोबरच ग्रामीण भागातील जनतेला रोजगार उपलब्ध होऊन त्यांचे उत्पन्नाचे प्रमाण वाढेल आणि राहणीमान उंचावेल हे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले होते. त्याचबरोबर शहरी भागातील दारिद्र्य कमी करण्यासाठी औद्योगिकीकरण, तांत्रिक शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण यावर भर दिला. तसेच झोपडपट्टी सुधारणा कार्यक्रम व सार्वजनिक वितरण प्रणालीचा विकास असे अनेक कार्यक्रम राबवण्यात आले आहेत.

६. आधुनिकीकरणाचा योग वाढविणे :

सुमारे १५० वर्षे भारत हा पारतंत्र्यात असल्यामुळे परकीयांनी भारताची मोठ्या प्रमाणात लूट केली. त्यामुळे एकेकाळी समृद्ध असलेला देश गरीब व मागास अवस्थेत पोहोचला. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशातील उपलब्ध साधन सामग्रीचा पर्याप्त वापर करून विकासाची गती वाढविण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. देशाच्या पंचवार्षिक योजनांमध्ये आधुनिकीकरणाला प्राधान्य देण्यात आले आहे. अर्थव्यवस्थेतील विविध प्रकारचे संस्थात्मक व रचनात्मक बदलास आधुनिकीकरण असे म्हटले जाते. आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत यांत्रिक स्वरूपाच्या सुधारणा, विज्ञान-तंत्रज्ञान, विपणन, वाहतूक व दळणवळण या क्षेत्रातील बदल यांचा समावेश होतो. अशा बदलांमुळे एकूण उत्पादन, वस्तुंची गुणवत्ता इ. मध्ये वाढ होते तसेच वस्तुंच्या उत्पादन खर्चात कपात झाल्यामुळे त्यांची स्पर्धा

क्षमता वाढून वस्तूंचा बाजारातील खप देखील वाढतो. भारतातील आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे देशातील पोलाद, पेट्रोकेमिकल्स, लोखंड, पेट्रोलियम, धातू, इलेक्ट्रिकल साधने तसेच मोठी यंत्रसामग्री इ. उद्योगांची प्रगती झाली. तसेच या उद्योगांची स्पर्धा क्षमता वाढल्यामुळे देशाच्या निर्यातक्षमतेत वाढ झाली आहे. सार्वजनिक क्षेत्राचा विकास देखील आधुनिकीकरणामुळे घडून आला आहे. सार्वजनिक आरोग्य देखील सुधारले आहे. ग्रामीण भागातील विद्युतीकरण, कृषी, जलसिंचन, पेयजल उपलब्धता तसेच रस्ते वाहतुकीच्या सांघीत वाढ या सुविधा देखील मोठ्या प्रमाणात वाढल्या आहेत.

वरील उद्दिष्टांशिवाय सामाजिक न्याय, समतोल विकास, सामाजिक सुरक्षितता, कल्याणकारी राज्य इ. उद्दिष्टे देखील आहेत. यातील काही उद्दिष्टे अल्पकालीन तर काही उद्दिष्टे दीर्घकालीन स्वरूपाची आहेत. त्याचबरोबर राजकीय, आर्थिक व सामाजिक स्वरूपाची देखील उद्दिष्टे त्यामध्ये अंतर्भूत आहेत.

भारतीय नियोजनाचे यश अपयश :

वर्तमान स्थितीत प्रत्येक राष्ट्र हे विकासाच्या वेगवेगळ्या योजनांची आखणी व त्याची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यावर भर देत आहे. त्यामुळे विसावे व एकविसावे शतक हे नियोजनाचे शतक म्हणून ओळखले जाते. भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात जरी विकासाच्या वेगवेगळ्या योजना आखल्या गेल्या असतील तरी भारतात स्वातंत्र्यानंतर खऱ्या अर्थाने आर्थिक नियोजनाला सुरुवात झाली असे म्हणता येईल. त्यातही भारतातील मुख्यतः १९५१ नंतरचा कालखंड हा नियोजनाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. भारतातील नियोजन प्रक्रियेचे मूल्यमापन करण्यासाठी पंचवार्षिक योजनेत ठरवलेली उद्दिष्टे तसेच साध्य या बाबींचा विचार केला जातो. सन १९५० ते २०१७ पर्यंत भारतात एकूण १२ पंचवार्षिक योजना राबवण्यात आल्या आहेत. त्याचा संक्षिप्त आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

तक्ता क्र. ३. १ पंचवार्षिक योजनाकाळातील वृद्धीदर

अ. क्र.	पंचवार्षिक योजना	कालावधी	घोषवाक्य	लक्षित वृद्धीदर	साध्य वृद्धीदर			
					शेती	उद्योग	सेवा	एकूण
१	१ ली	१ एप्रिल १९५१ ते ३१ मार्च १९५६	पुनरुत्थान योजना	२.१	२.७१	५.५४	४.१७	३.५
२	२ री	१ एप्रिल १९५६ ते ३१ मार्च १९६१	समाजवादी समाजरचनेची निर्मिती	४.५	३.१५	४.९४	५.५९	४.२
३	३ री	१९६१-६६		५.६	३.१५	५.५९	४.९४	२.८
४	४ थी	१९६९-७४	स्थैर्यासह आर्थिक वृद्धी	५.७	२.५७	४.९१	३.२२	३.२

५	५ वी	१९७४-७९	गरिबी हटाओ	४.४	३.२८	६.५५	५.६६	४.७
६	६ वी	१९८०-८५	दारिद्र्य निर्मुलन व रोजगारनिर्मिती	५.२	२.५	५.३	५.४	५.५
७	७ वी	१९८५-९०	प्रादेशिक विपमता, बेकारी व दारिद्र्य निर्मुलन	५.०	३.४	६.७	६.७	५.६
८	८ वी	१९९२-९७	मानवी भांडवल विकास	५.६	४.७२	७.२९	७.२८	६.५
९	९ वी	१९९७-२००२		६.५	२.४४	४.२९	७.८७	५.५
१०	१० वी	२००२-२००७	रोजगार, उर्जा निर्माण व सामाजिक विकास	७.९	२.३०	९.१७	९.३०	७.७
११	११ वी	२००७-१२	सर्वसमावेशक व वेगवान विकास	९.०	३.२	७.४	१०.००	८.१
१२	१२ वी	१०१२-१७		४.०	९.०	७.६		

Source : Indian Economy (2016), Datt and Sundaram, S. Chand Publication, New Delhi.

वरील तक्ता ३.१ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे अर्थव्यवस्थेचा वृद्धिदर पहिल्या पंचवार्षिक योजनाकाळात ३.५ % होता. तो ११ व्या पंचवार्षिक योजनेअखेरीस ८.१% पर्यंत वाढला. तसेच याच कालावधीत शेतीक्षेत्राचा वृद्धिदर २.७१% वरून ३.२% पर्यंत, उद्योग क्षेत्राचा वृद्धिदर ५.५४ % वरून ७.४ % तर सेवा क्षेत्राचा वृद्धिदर ४.१७ % वरून १० % पर्यंत वाढल्याचे दिसून येते. यावरून नियोजन काळात संपूर्ण अर्थव्यवस्थेची प्रगती झाली आहे असे म्हणता येईल.

तक्ता ३.२ : योजना खर्च

अ.क्र.	पंचवार्षिक योजना	अपेक्षित खर्च (कोटी रु.मध्ये)	वास्तव खर्च (कोटी रु.मध्ये)
१	१ ली	२३७८	१९६०
२	२ री	४८००	४६००
३	३ री	७५००	८५७७
४	४ थी	१५९००	१५७९९
५	५ वी	३७२५०	३९४२६
६	६ वी	९५५००	१०३२९२
७	७ वी	१८००००	२१०७३०

८	८ वी	४३४०००	४९५६७०
९	९ वी	८५९२००	९४१०४१
१०	१० वी	१५९२३००	१६५३०६५
११	११ वी	३६४४७१८	३६७६९३६
१२	१२ वी	७६६९८०७	-

Source : Indian Economy (2016), Datt and Sundaram, S. Chand Publication, New Delhi.

तक्ता ३.२ मध्ये दर्शविल्यानुसार अपेक्षित खर्च आणि वास्तव खर्च यांमध्ये कितीतरी पटीने वाढ झाल्याचे दिसते. १ ल्या पंचवार्षिक योजनेत केलेला वास्तव खर्च १९६० कोटी रु. इतका होता. त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊन ३६७६९३६ कोटी रु. पर्यंत पोहचला.

३.२.२.१ भारतीय नियोजनाचे यश

भारतात नियोजनाला सुरुवात होऊन सुमारे ७० वर्षांपेक्षा अधिक कालखंड लोटला आहे. त्यामुळे देशातील सध्याचे जे सकारात्मक चित्र आहे त्याचे श्रेय प्रामुख्याने नियोजन प्रक्रियेला जाते. त्यामुळे नियोजनाच्या माध्यमातून मिळालेले यश पुढील मुद्द्यांच्या आधारे सांगता येईल.

१. राष्ट्रीय उत्पन्न वाढले : भारतात सन १९५१ मध्ये देशाचे निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न १,३२,३६७ कोटी रुपये इतके होते. सन २०१२ मध्ये ते ११,७५,१७१ कोटी रुपये इतके वाढले आहे. म्हणजेच नियोजनाच्या या ६० वर्षांपेक्षा अधिक कालखंडात दरवर्षी ५ टक्के या दराने हे उत्पन्न वाढल्याचे दिसून येते.

२. दरडोई उत्पन्नात वाढ : सन १९५१ च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या ३६ कोटी इतकी होती. सन २०११ मध्ये ती १२१ कोटी इतकी प्रचंड प्रमाणात वाढली. या काळात लोकसंख्येतील वाढ जवळपास तिपटीने झाल्याचे दिसून येते. त्याचबरोबर देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात देखील मोठ्या प्रमाणामध्ये वाढ झाली आहे. लोकसंख्येतील वाढीपेक्षा राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर हा अधिक असल्यामुळे दरडोई उत्पन्नात वाढ झाल्याचे दिसून येते आणि हा वाढीचा दर सुमारे २% इतका आहे.

३. कृषी क्षेत्रातील उत्पन्न वाढले : नियोजनाच्या कालखंडात कृषी मालाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात देशात राबवण्यात आलेल्या भूसुधारणा, सिंचनाच्या सोयीमध्ये झालेली वाढ, रासायनिक खते व कीटकनाशके यांचा वाढता वापर, शेतीच्या यांत्रिकीकरणाने भर व कृषी पतपुरवठा सोयीमध्ये झालेली वाढ इत्यादींमुळे भारतीय शेती क्षेत्रातील उत्पादन मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. नियोजनाच्या माध्यमातून निधींचा व उपलब्ध नैसर्गिक साधन सामग्रीचा पर्याप्त वापर करून सन १९५१ ते २०२१ या कालखंडात देशातील अन्नधान्य उत्पादन ५० दशलक्ष टनांवरून २४० दशलक्ष टनांपर्यंत वाढल्याचे दिसून येते.

४. औद्योगिक प्रगती घडून आली : योजना काळात सरकारने सातत्याने औद्योगिक विकासाला प्राधान्य दिले आहे. उद्योगांचा विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने सकारात्मक निर्णय घेतले व औद्योगिक विकासावर भर दिला आहे. त्याचा परिणाम म्हणून सन १९५० ते २००१ या कालखंडात कोळसा उत्पादनात १४ पटीने, लोखंड उत्पादनात २२५० पटीने तर सिमेंट उत्पादनात ३०० पटीने वाढ झाल्याचे दिसून येते. औद्योगिक विकासामुळे भांडवली वस्तूंचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे.

५. बचतीचा दर वाढला : स्वातंत्र्योत्तर काळात नियोजनाच्या अवलंबामुळे एकूण उत्पन्नाशी असलेले बचतीचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामध्ये १०.२% वरून २५.६% पर्यंत वाढ झाली आहे. तसेच त्यामुळे भांडवल निर्मितीचा दर वाढण्यासही मदत झाली आहे.

६. अन्नधान्याची दरडोई उपलब्धता वाढली : प्रत्येक व्यक्तीला जिवंत व कार्यक्षम राहण्यासाठी अन्नधान्याची आवश्यकता असते. तसेच इतर कृषिमाल देखील पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होणे गरजेचे असते. त्यामध्ये प्रामुख्याने गहू, तांदूळ, भाजीपाला, फळे, दूध इत्यादींचा समावेश होतो. सन १९५०-५१ मध्ये देशात अन्नाचा सरासरी दरडोई उपभोग ३३४ ग्रॅम वरून सन १९९६ मध्ये ४६४ ग्रॅम पर्यंत वाढला आहे.

७. खाद्यतेल उत्पादन लक्षणीय प्रमाणात वाढले : खाद्यतेल, वनस्पती तूप या कृषिमालापासून मिळणाऱ्या स्निग्ध पदार्थापासून मनुष्याला ऊर्जा प्राप्त होते. सन १९५०-५१ मध्ये याची दरडोई उपलब्धता ही ३.१ कि.ग्रॅ. इतकी होती. ती वाढून सन १९९६-९७ मध्ये ९.२ कि.ग्रॅ. पर्यंत वाढली आहे. म्हणजेच यामध्ये तीन पटीपेक्षा अधिक वाढ झाली आहे.

८. दूध व मासे उपभोगात वाढ : भारतात नियोजन कालखंडात दुधाच्या एकूण उपभोगात दुपटीने तर प्रतिव्यक्ती मासे उपभोगात साडेतीन पटीने वाढ झाली आहे. त्यामुळे लोकांची कार्यक्षमता वाढण्यास मदत झाली आहे.

९. चहाचे उत्पादन लक्षणीय प्रमाणात वाढले : गेल्या पन्नास वर्षात भारतातील लोकसंख्या तिपटीने वाढली आहे. याच कालखंडात चहाचा सरासरी उपभोग देखील याच प्रमाणात वाढल्याचे दिसते. चहाचा सरासरी उपभोग २१४ ग्रॅम वरून ६५७ ग्रॅम पर्यंत वाढल्याचे दिसून येते.

१०. कापड उपभोग वाढला : भारताच्या विविध पंचवार्षिक योजना काळात इतर उत्पादनाबरोबरच कापड उत्पादनात देखील वेगाने वाढ झाली. सन १९५० मध्ये भारतातील दरडोई कापड उपभोग केवळ बारा मीटर होता तो १९९६-९७ मध्ये ३० मीटर प्रतिव्यक्ती इथपर्यंत वाढला.

११. आरामदायी वस्तू उत्पादनामध्ये वाढ झाली : आरामदायी किंवा चैनीच्या वस्तू मध्ये प्रामुख्याने विजेचे दिवे, पंखे, फ्रिज, स्कूटर, मोटार इ. चा समावेश होतो. या वस्तूंच्या वापरामुळे उपभोक्त्यांचा राहणीमानाचा दर्जा सुधारतो. नियोजन काळात या सर्व वस्तूंचे उत्पादन वाढल्यामुळे राहणीमानाचा दर्जा देखील वाढ झाली आहे.

१२. पायाभूत सोयी-सुविधा वाढल्या : देशातील रस्ते वाहतूक, ऊर्जा तसेच पाणीपुरवठा इत्यादींचा समावेश पायाभूत सोयी-सुविधा मध्ये होतो. नियोजनाच्या कालखंडात पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून पायाभूत

सोयी मध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. त्यामुळे देशातील लोकांचे जीवन जगणे अत्यंत सुकर झाले आहे.

१३. निर्यात रचनेत बदल : नियोजन पूर्व कालखंडात म्हणजे सन १९५० पूर्वी भारतातून केल्या जाणाऱ्या निर्यातीत प्रामुख्याने कच्चा माल, चहा, कॉफी तसेच मसाल्याचे पदार्थ इ. प्राथमिक वस्तूंची निर्यात मोठ्या प्रमाणात केली जात होती. योजना काळात मात्र भारताच्या निर्यातीची रचना खूप बदलली आहे. भारतातून होणाऱ्या निर्यातीत विविधता आली आहे. सध्या भारतातून औद्योगिक क्षेत्रात उत्पादित केल्या जाणाऱ्या वस्तू, स्कूटर, दागिने, वाहने अशा अनेक वस्तूंची निर्यात होत आहे. म्हणजे ज्या वस्तू पूर्वी आयात केल्या जात होत्या त्या वस्तू सध्या निर्माण केल्या जातात. केवळ नियोजनाच्या माध्यमातून हे शक्य झाले आहे. त्यामुळे भारतीय नियोजनाचे यश म्हणून भारतातील निर्यातीच्या बदललेल्या रचनेकडे पाहिले जाते.

१४. सरासरी आयुर्मानात वाढ : नियोजन काळात भारतात दवाखाने, औषधनिर्मिती उद्योग, शस्त्रक्रियेच्या सुविधा यामध्ये वाढ झाली. तसेच साथीचे रोग आटोक्यात आणण्यास यश मिळाले. एकूणच भारतातील आरोग्यविषयक सोयीत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. त्यामुळे एकूण मृत्युदर दरहजारी २१ वरून ९ पर्यंत कमी झाला आहे. तसेच नागरिकांचे सरासरी आयुर्मानदेखील ५१ वर्षांवरून ६१ वर्षांपर्यंत वाढले.

१५. साक्षरता दर व शैक्षणिक सुविधा यामध्ये वाढ झाली : नियोजन कालखंडात देशातील शैक्षणिक सुविधांमध्ये वाढ झाली आहे. आरोग्य, शिक्षण, अभियांत्रिकी शिक्षण, व्यवस्थापन, कृषी, दुग्धशास्त्र, मत्स्यशास्त्र इत्यादी शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध झाल्या आहेत. परिणामी शैक्षणिक सुविधांच्या बाबतीत भारत जगातील तिसऱ्या क्रमांकाचा देश बनला तसेच साक्षरतेचे प्रमाण देखील लक्षणीयरीत्या वाढले आहे.

वरील सर्व बाबींचा विचार केल्यास नियोजनाच्या कालखंडात देशातील सर्व आघाड्यावर प्रगती झाल्याचे दिसून येते.

नियोजनाचे अपयश :

भारताच्या विकासामध्ये पंचवार्षिक योजनांची भूमिका खूप महत्त्वपूर्ण ठरली आहे. नियोजनाच्या माध्यमातून सर्वच क्षेत्रामध्ये वाढ झाली आहे. तथापि काही बाबतीत मात्र ठरवलेली उद्दिष्टे गाठता आली नाहीत. त्यालाच नियोजनाचे अपयश म्हणता येईल. भारतातील नियोजनात आलेले अपयश खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१. दारिद्र्य निर्मुलनात अपयश : भारतात निरपेक्ष व सापेक्ष दारिद्र्य असल्याचे दिसून येते. योजना कालखंडात देशातील दारिद्र्यात घट झाली. त्यामुळे देशातील निरपेक्ष दारिद्र्याचे प्रमाण कमी झाले आहे. परंतु आर्थिक विषमता वाढल्यामुळे तौलनिक दारिद्र्य म्हणजे सापेक्ष दारिद्र्यात वाढ झाली आहे. देशातील उत्पन्नाच्या असमान वितरणामुळे आर्थिक विषमता, संपत्तीचे केंद्रीकरण तसेच भ्रष्टाचार व काळा पैसा या समस्या निर्माण होतात. त्यामुळे सापेक्ष दारिद्र्यात वाढ होत आहे.

२. बेकारी कमी करण्यात अपयश : योजना काळात भारतात रोजगार वाढीसाठी सातत्याने प्रयत्न करण्यात आले आहेत. त्यासाठी विविध रोजगार विषयक कार्यक्रम राबविण्यात आले. त्यामध्ये लघुउद्योगांना

मदत व प्रोत्साहन देणे. ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम, हरितक्रांती, धवलक्रांती, नीलक्रांती इ. मुळे रोजगार संधी वाढण्यास मदत झाली आहे. परंतु भारतातील बेरोजगारीचे समूळ उच्चाटन करणे अद्याप शक्य झालेले नाही. त्यामुळे आजही भारतात बेकारांची संख्या कोट्यावधी असल्याचे दिसून येते. कोविड-१९ च्या प्रादुर्भावामुळे तर भारतातील बेकारीची समस्या अधिकच गंभीर झाली आहे.

४. आर्थिक असमतोल वाढला : योजना काळात भारतातील विविध क्षेत्रांचा विकास घडून आला आहे. रोजगार संधी मध्ये वाढ झाली. परंतु वाढत्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचे व आर्थिक विकासाचे लाभ देशातील ठराविक वर्गांलाच मिळाल्याचे दिसून येते. त्यामुळे आर्थिक विषमता वाढली. त्यामुळे श्रीमंत अधिक श्रीमंत झाले तर गरीब अधिक गरीब झाल्याचे आढळते.

५. मोठ्या औद्योगिक घराण्यांचा उदय : देशात पंचवार्षिक योजना काळात कृषी धोरण, ग्रामीण विकास धोरण, औद्योगिक धोरण राबविण्यात आले. आर्थिक विकासाच्या या कार्यक्रमांचा लाभ देशातील मोजक्या आणि ठराविक लोकांना झाला. त्यामुळे मोठे शेतकरी, मोठे उद्योजक, मोठे गुंतवणूकदार हे वर्ग निर्माण झाले. उदाहरणार्थ टाटा, बिल्गा, दर्डा, चौगुले यांसारख्या ठराविक औद्योगिक घराण्यांचा जास्त विकास झाला आहे.

६. वित्तीय तूट वाढली : योजना काळात सरकारच्या सार्वजनिक खर्चात मोठी वाढ झाली आहे. त्या प्रमाणात शासनाचा महसूल वाढला नाही. त्यामुळे खर्च व उत्पन्न यातील अंतर कमी करण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा या मार्गाचा अवलंब करण्यात आला. तसेच परकीय कर्जाचे प्रमाण वाढले. महसुली उत्पन्नाच्या तुलनेत महसुली खर्च वाढत गेला. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील वित्तीय तूट वाढत गेली आणि सातत्याने त्यात आणखी वाढ होत असल्याचे दिसून येते.

७. भुसुधारणा कार्यक्रमास अपयश : भारतात सन १९५६ पासून म्हणजे दुसऱ्या योजनेपासून शेतीविषयक सुधारणांचा अवलंब करण्यात आला आहे. त्यामध्ये कमाल जमीन धारणा कायदा, कुळकायदे, जमीनदारी पद्धती, जमीनदारी पद्धतीचे निर्मूलन, जमिनीचे पुनर्वाटप, तुकडेबंदी, तुकडेजोड इ.चा समावेश होतो. परंतु यामध्ये पुरेसे यश मिळाले नसल्याचे दिसून येते.

अशा प्रकारे अर्थव्यवस्थेतील सर्वच गंभीर समस्यांचे निर्मूलन करणे नियोजनाच्या माध्यमातून शक्य झाले नाही.

३.२.३ नियोजन मंडळ व राष्ट्रीय विकास परिषद :

अर्थव्यवस्थेचे नियोजन करण्याचा सर्वस्वी अधिकार हा शासनाला असतो. राज्यकारभार करणारा या अर्थाने नियोजनाची आखणी व अंमलबजावणी करणे हे कार्य आधार नव्हता राज्यघटनेमध्ये नियोजन मंडळाच्या स्थापनेबाबत कोणतीही तरतूद नाही तर ते व्यवस्थेतील संसाधनांचा व निधीचा वापर या बाबतीत नियोजन मंडळ सरकारला सल्ला देते. परंतु त्याबाबत अंतिम निर्णय घेण्याचा अधिकार सरकारकडे असतो.

नियोजन मंडळाची रचना

नियोजन मंडळामध्ये एकूण आठ सदस्य असतात. देशाचे पंतप्रधान हे नियोजन मंडळाचे पदसिद्ध अध्यक्ष असतात. इतर सात सभासदांमध्ये केंद्रीय मंत्री, अर्थतज्ञ, सनदी अधिकारी इ. चा समावेश असतो. हे सर्व सभासद स्थायी स्वरूपाचे असतात. या स्थायी सभासदांव्यतिरिक्त आवश्यकतेनुसार इतर अंशकालीन सभासद आणि अर्थतज्ञांचे मंडळ नियुक्त केले जाते. या नियुक्त्यांसंदर्भात कोणतेही निश्चित असे नियम नाहीत.

देशातील लोकांचे राहणीमान सुधारणे, राष्ट्रीय संसाधनांचा विकास करणे तसेच त्यांचा पर्याप्त वापर करणे, विविध वस्तूंच्या उत्पादनात वाढ घडवून आणणे, रोजगार निर्मिती करून रोजगार संधी विस्तारणे इ. साठी योग्य योजनांची आखणी करण्यासाठी सरकारने नियोजन मंडळाची स्थापना केली आहे.

नियोजन मंडळाची भूमिका :

१. संसाधनांचे मूल्यमापन व पर्याप्त वापर :

देशातील उत्पादन प्रक्रियेसाठी सहाय्यभूत ठरणान्या विविध मानवी व नैसर्गिक संसाधनांचा अभ्यास करून त्याचे मूल्यमापन करणे, त्याचबरोबर जी अपुरी संसाधने आहेत अशा संशोधनामध्ये वाढ घडवून आणणे यासाठी नियोजन मंडळ काम करते. उपलब्ध संसाधनांचा अधिकाधिक प्रभावी व समतोल वापर यावर लक्ष केंद्रित करून योजना आखण्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका नियोजन मंडळाला पार पाडावी लागते.

२. धोरण समिती म्हणून कार्य करणे :

देशाच्या राष्ट्रीय विकास परिषदेच्या मार्गदर्शनाखाली नियोजन मंडळ कार्य करत असते. नियोजन मंडळ देशाचे नियोजन ठरवणारी मुख्य समिती म्हणून कार्य करते.

३. योजनांची आखणी करणे :

देशाची विकास प्रक्रिया अधिकाधिक गतिमान करण्यासाठी आणि आर्थिक नियोजनासाठी वार्षिक योजना, पंचवार्षिक योजना तसेच राज्य सरकारला विविध योजना आखण्यासाठी मार्गदर्शन करणे इ. कार्ये नियोजन मंडळामार्फत केली जातात. याशिवाय योजना कार्यक्रमांचे तसेच विकास प्रकल्पांचे परीक्षण देखील नियोजन मंडळ करत असते.

४. सामूहिक विकास योजनांची आखणी :

मानवी व आर्थिक विकासातील गुंतागुंतीच्या समस्या सोडविण्यासाठी विशिष्ट विकास योजनांची आवश्यकता असते. त्यासाठी सामूहिक विकास योजना तयार करण्याचे कार्य भारतीय नियोजन मंडळ करत असते.

५. समन्वयात्मक व एकात्मिक योजना तयार करणे :

देशातील सर्वच भागांचा समतोल विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने पिण्याच्या शुद्ध पाण्याची उपलब्धता, ग्रामीण विद्युतीकरण, आरोग्यविषयक सुविधा, ग्रामीण भागात विद्युतीकरण तसेच पर्यावरण संरक्षण इ.चा अवलंब

केला जातो. सामाजिक आणि संतुलित विकासासाठी अशा समन्वयात्मक आणि एकात्मिक योजनांची नियोजन मंडळामार्फत आखणी केली जाते.

६. उत्पादनामध्ये घाट घडवून आणणे :

नियोजनाच्या माध्यमातून केल्या जाणाऱ्या वाढत्या खर्चाबरोबरच उपलब्ध असलेल्या संसाधनांचे केंद्रीकरण टाळण्यासाठी त्याचे योग्य विभाजन व कार्यक्षम वापराद्वारे उत्पादनाचे प्रमाण वाढवणे यावर नियोजन मंडळाचा अधिक भर असतो.

७. मध्यस्थाची भूमिका पार पाडणे :

उत्पादन साधने व विविध संसाधनांची कमतरता व त्यांचा पर्यायी उपयोग यामुळे उपलब्ध असणाऱ्या मर्यादित संसाधनावर अतिरिक्त ताण निर्माण होतो. त्यामुळे केंद्र व राज्य यामध्ये संसाधनांचे विभाजन करणाऱ्या व्यवस्थेत अडथळे निर्माण होतात. हा गुंता सोडविण्यासाठी व योजनांच्या माध्यमातून देशाचे हित साध्य करण्यासाठी नियोजन मंडळाला मध्यस्थाची भूमिका पार पाडावी लागते.

८. उच्च उत्पादन क्षमता विकसित करणे :

केंद्र सरकार व राज्य सरकारे यांना राज्यकारभार करत असताना अनेक प्रकारच्या अडचणींचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे अशा अडचणींचे विचारपूर्वक निवारण करणे तसेच त्यासाठी आवश्यक ते बदल स्वीकारणे आणि त्याद्वारे अर्थव्यवस्थेत अधिक उत्पादन क्षमता असलेली संस्कृती विकसित करणे यासाठीची यंत्रणा व व्यवस्था निर्माण करण्याचे कार्य नियोजन मंडळ करते.

९. सल्लागार म्हणून कार्य करणे :

विविध विकास योजनांच्या बाबतीत अंतिम निर्णय घेण्याचा अधिकार हा केंद्र सरकारकडे असतो. परंतु उपलब्ध संसाधनांचा योग्य व कार्यक्षम वापर करून उत्पादकता वाढवण्यासाठी आवश्यक असलेला सल्ला मदत व मार्गदर्शन केले जाते. त्यासाठी आवश्यक असलेली उत्तम व्यवस्था निर्माण करण्यामध्ये नियोजन मंडळ सल्लागाराची भूमिका पार पाडते.

१०. माहिती प्रसिद्ध करणे :

अर्थव्यवस्थेच्या बाबतीत उपलब्ध असलेली आकडेवारी, उपयुक्त माहिती नियोजन मंडळ प्रसिद्ध करते. जेणेकरून अर्थव्यवस्थेच्या बाबतीत निर्माण झालेल्या जटील व गुंतागुंतीच्या समस्यांवर समाजात विचारमंथन होऊन या समस्यांचे निराकरण करण्याच्या दृष्टीने योग्य निर्णय घेता येतो.

अशा प्रकारे नियोजन मंडळाला महत्त्वाची भूमिका पार पाडावी लागते. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील उपलब्ध घटकांचे योग्य प्रकारे वितरण करणे, त्यांचा कार्यक्षम वापर घडवून आणणे तसेच अर्थव्यवस्थेचे काटेकोर नियोजन करणे शक्य होते.

१.२.३ राष्ट्रीय विकास परिषदेची भूमिका

भारतातील नियोजनाची आखणी करण्यामध्ये नियोजन मंडळा बरोबरच राष्ट्रीय विकास परिषदेची भूमिका देखील महत्त्वाची असते. भारतीय नियोजनात विकेंद्रीकरणाचा अवलंब केला जात असल्याने भारतातील नियोजन हे बहुस्तरीय नियोजन म्हणून ओळखले जाते.

राष्ट्रीय नियोजन परिषदेची स्थापना सन १९५१ मध्ये झाली. केंद्रीय मंत्रिमंडळ आणि राज्य सरकार यांच्यामध्ये विकासात्मक बाबींवर चर्चा घडवून आणणे आणि समन्वय प्रस्थापित करण्याची सर्वात महत्त्वाची भूमिका राष्ट्रीय विकास परिषदेला पार पाडावी लागते. राष्ट्रीय विकास परिषदेमध्ये राज्य सरकारचे मुख्यमंत्री आणि नियोजन मंडळाचे सदस्य यांचा समावेश असतो. देशाचे पंतप्रधान या परिषदेचे पट्टिसिद्ध अध्यक्ष असतात. ही परिषद भारतात बहुस्तरीय नियोजनाचा अवलंब करते. त्यासाठी सर्वप्रथम जिल्हा पातळीवरील योजना तयार करण्यात येतात. त्यानंतर राज्य पातळीवरील योजना तयार केली जाते आणि अंतिमतः केंद्र व राज्य सरकार यांच्या वेगवेगळ्या योजनांचे एकत्रीकरण करून संपूर्ण देशासाठी योग्य ठरेल अशा योजनेचा आराखडा तयार केला जातो. सर्व टप्पे पार केल्यानंतर हा योजना आराखडा प्रथम नागरिकांची मते जाणून घेण्यासाठी व त्यानंतर संसदेच्या दोन्ही सभागृहांमध्ये चर्चेसाठी सादर केला जातो. संसदेच्या मंजूरीनंतर तो राष्ट्रीय विकास परिषदेच्या मान्यतेसाठी पाठविला जातो. परिषदेच्या मान्यतेनंतर त्यास अंतिम स्वरूप प्राप्त होते. अशा प्रकारे कोणत्याही योजनेला अंतिम रूप देण्यासंदर्भात राष्ट्रीय विकास परिषदेची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते.

जेव्हा एकच राजकीय पक्ष केंद्रात किंवा राज्यात सत्तेत असेल किंवा अनेक राजकीय पक्ष एकत्रित सत्तेत सहभागी असतात तेव्हा परिणामकारक योजनांची आखणी व अंमलबजावणी करणे यामध्ये परिषदेला अनेक समस्या उद्भवतात. या बाबतीत अभ्यास गटाने परिषदेला त्यांच्या कामकाजात सुधारणा घडवून आणणे तसेच अधिक परिणामकारक भविष्यकालीन योजना अंमलबजावणीसाठी मध्यम मार्ग काढण्याची शिफारस केली होती. तसेच अभ्यास गटाने राष्ट्रीय विकास परिषदेच्या संरचना व कार्य या संदर्भात इतरही अनेक शिफारशी केल्या. त्यास अनुसरून ७ ऑक्टोबर १९६७ मध्ये त्या बाबत ठराव करून राष्ट्रीय विकास परिषदेची पुनर्बांधणी करण्यात आली आहे. त्यानुसार नियोजन मंडळाचे सचिव हेच राष्ट्रीय विकास परिषदेचे काम पाहतील असा निर्णय घेण्यात आला. राष्ट्रीय विकास परिषदेला पार पाडाव्या लागणाऱ्या भूमिका पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. कार्यक्षम संसाधनांची निर्मिती करणे : देशातील गरजेच्या तुलनेत मर्यादित असलेला संसाधनांचा पुरवठा विचारात घेता संसाधनांची कार्यक्षमता वाढवणे तसेच कार्यक्षम संसाधनांची निर्मिती करणे आवश्यक असते. त्यासाठी राष्ट्रीय विकास परिषद प्रयत्न करते.

२. संसाधनांची गतिशीलता वाढविणे : देशात उपलब्ध असलेली संसाधने ही बहुउपयोगी असतात. त्यामुळे वेगवेगळ्या उपयोगामध्ये संसाधनांचा वापर सुलभरीत्या करता येतो आणि संसाधनांची गतिशीलता वाढते. यासाठी राष्ट्रीय विकास परिषद महत्त्वाची भूमिका पार पाडते.

३. नियोजन कार्यांत सुधारणा घडवून आणणे : राष्ट्रीय विकासावर परिणाम करणाऱ्या विविध सामाजिक राजकीय व आर्थिक समस्या सोडविण्यासाठी योग्य धोरण परिषदेमार्फत ठरवले जाते. तसेच नियोजनाचे कार्य अधिक काटेकोरपणे होण्यासाठी राष्ट्रीय परिषद कार्य करते.

४. योजनेच्या अंमलबजावणीबाबत शिफारशी करणे : राष्ट्रीय पातळीवरील योजनेची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी योग्य कृती आराखड्याची निर्मिती व अंमलबजावणी याबाबत सातत्याने वेगवेगळ्या शिफारशींच्या माध्यमातून सविस्तर मार्गदर्शन करत असते.

५. नियोजनातील सहभाग : देशातील सर्व राज्यांचे मुख्यमंत्री नियोजन प्रक्रियेत सहभागी करून घेऊन प्रादेशिक प्रतिनिधित्व वाढविण्याचा प्रयत्न परिषद करते. राष्ट्रीय विकास परिषदेचे गव्हर्नर तसेच प्रादेशिक घटक विचार-विनिमय करून योजना सादर करतात.

६. मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करणे : योजनांसाठी उपलब्ध असलेल्या साधनांचे योग्य पद्धतीने मूल्यमापन करून त्यांचा अपव्यय टाळण्यासाठी व नियोजनाचा योग्य आराखडा तयार करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे परिषदेमार्फत तयार केली जातात.

७. प्रश्नांची सोडवणूक करणे : देशाच्या विकासावर परिणाम करणाऱ्या विविध सामाजिक व आर्थिक धोरणांच्या संदर्भात असलेल्या विविध प्रश्नांचा विचार करून ते सोडविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केला जातो.

वरील कार्यांशिवाय राष्ट्रीय विकास परिषद विकास योजनांची लक्ष्ये गाठण्यासाठी शिफारशी करणे, कामकाजात सुधारणा करणे, नियोजन प्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग व सहकार्य वाढविणे यासाठी परिषद कायम प्रयत्नशील असते. अशा प्रकारे राष्ट्रीय विकास परिषद ही नियोजन प्रक्रियेतील सर्वोच्च संस्था म्हणून कार्य करते.

३.२.४ निति आयोगाची गरज, स्थापना, रचना, उद्दिष्ट्ये व कामगिरी

निति आयोग

स्वातंत्र्यानंतर जवळपास ६५ वर्षे नियोजन आयोगाच्या माध्यमातून आर्थिक विकासाबाबतची अनेक उद्दिष्टे साध्य केली. त्यासाठी वेगवेगळ्या पातळ्यांवर अनेक योजनांची आखणी व अंमलबजावणी केली. नियोजन आयोगाची स्थापना १५ मार्च १९५० रोजी तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली केली होती. नियोजन आयोगाचे कार्य ३१ डिसेंबर २०१४ रोजी संपुष्टात आले. आत्तापर्यंतच्या नियोजनाच्या कालखंडात आयोगाने १२ पंचवार्षिक योजनांची आणि वेगवेगळ्या कालखंडात सहा वार्षिक योजनांच्या माध्यमातून सुमारे २० लाख कोटी रुपयांपेक्षा अधिक निधीचे वाटप करण्यात आले आहे. यावरून नियोजन आयोगाच्या कार्याची व्यापकता लक्षात येते. तथापि देशाचे पंतप्रधान मा. नरेंद्र मोदी यांनी १५ ऑगस्ट २०१४ रोजी ६७ व्या स्वातंत्र्यदिनी लाल किल्ल्यावरून देशाला उद्देशून केलेल्या भाषणात आत्तापर्यंत नियोजन आयोगाने आपली भूमिका योग्य पद्धतीने पार पाडली आहे. पण आता बदलत्या काळानुरूप व गरजांनुसार नव्या संरचनेची, नव्या कल्पनांची व नव्या दृष्टिकोनाची गरज आहे. राज्ये ही विकासाच्या केंद्रस्थानी असून गेल्या साठ वर्षांपेक्षा

सध्या अधिक महत्त्व देशाच्या संघराज्याला येत आहे असे सांगून नियोजन आयोग बरखास्त केले जाणार याचे सूतांवाच केले. त्यानंतर राज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांसोबत पंतप्रधानांनी एक बैठक घेतली आणि त्यानंतर साधारण तीन आठवड्यांनी नियोजन आयोगाला पर्याय म्हणून निती आयोग स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला. हा निती आयोग केंद्र व राज्य सरकारांना धोरणांची आखणी करण्यासाठी एक विचार गट म्हणून कार्य करेल आणि त्याचे पदसिद्ध अध्यक्ष देशाचे पंतप्रधान असतील असे ठरवले गेले. निती आयोगालाच 'राष्ट्रीय भारत परिवर्तन संस्था' असेही म्हणतात. केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या ठरावास अनुसरून १ जानेवारी २०१५ रोजी निती आयोगाची स्थापना केली आहे. नियोजनाच्या क्षेत्रात गेली ६५ वर्षांपेक्षा जास्त काळ काम करणाऱ्या नियोजन आयोगाची जागा निती आयोगाने घेतली आहे. देशाच्या बदलत्या आर्थिक व सामाजिक गरजांचा विचार करून केंद्र व राज्य सरकारे यांना विकासासाठी नवीन योजना सुचविणारा हा एक विद्वानांचा व तज्ञांचा गट आहे. केंद्र सरकार, राज्य सरकार, केंद्रशासित प्रदेश तसेच स्थानिकांचे प्रतिनिधित्व असणारा हा आयोग सरकारला धोरणांची आखणी व कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्यासाठी मार्गदर्शन करतो.

देशातील प्रत्येक राज्याचे वेगळे वैशिष्ट्य असून प्रत्येक राज्य हे विकासाच्या वेगवेगळ्या पातळीवर आहे. प्रत्येक राज्याला कोणत्या ना कोणत्या बाबींची कमतरता भासते. त्याची कोणती ना कोणती न्यूनता आहे. या सर्व बाबींचा विचार करता सर्व राज्यांना, संपूर्ण देशाला एकच विकासाचे धोरण योग्य ठरणार नाही. तसे झाल्यास राज्याच्या व देशाच्या विकासात अडथळे निर्माण होतात. जागतिक स्पर्धेत भारताला टिकून राहायचे असेल तर प्रत्येक राज्यासाठी त्यांच्या गरजेनुसार स्वतंत्र धोरण आखणे आवश्यक आहे.

या सर्व बाबी लक्षात घेऊन व सर्वदूर त्याचा विचार करून निती आयोगाची स्थापना करण्याचा निर्णय घेतला आहे.

निती आयोगाची रचना :

अध्यक्ष : भारताचे पंतप्रधान (पदसिद्ध अध्यक्ष असतात)

उपाध्यक्ष : पंतप्रधानांनी नियुक्त केलेले अर्थतज्ञ असतात.

नियामक परिषद (गव्हर्निंग कौन्सिल) : यामध्ये सर्व राज्यांचे मुख्यमंत्री व केंद्रशासित प्रदेशांचे नायब राज्यपाल किंवा मुख्य सचिव यांचा समावेश आहे.

तदर्थ सदस्य : नामांकित संशोधन संस्थांमधील दोन सदस्य यामध्ये समाविष्ट असतात. प्रतिनियुक्तीवर त्यांची नियुक्ती केलेली असते.

पदसिद्ध सदस्य : पंतप्रधानांनी नामनिर्देशित केलेले केंद्रीय मंत्री. यामध्ये जास्तीत जास्त चार मंत्र्यांची नियुक्ती केली जाते.

मुख्य कार्यकारी अधिकारी : केंद्रीय सचिव दर्जाच्या अधिकाऱ्याची नियुक्ती ठराविक कालावधीसाठी पंतप्रधानांकडून केली जाते.

सचिव : हा प्रशासकीय व स्वायत्त अधिकारी असतो

निती आयोगाची उद्दिष्टे :

देशाच्या नियोजन प्रक्रियेत सरकारला मार्गदर्शन करणे, सल्ला देणे यांसारखी कार्ये निती आयोग करतो. तसेच हा एक तज्ञांचा विचार गट आहे. सरकारला आर्थिक नियोजनाबाबत सल्ला देण्याचे कार्य निती आयोगामार्फत केली जाते. निती आयोगाची स्थापना करण्यामागची आणखीही काही उद्दिष्टे आहेत ती खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. नियोजन प्रक्रियेत राज्याचे प्रतिनिधित्व वाढविणे :

केंद्र व राज्य सरकारांच्या विकास प्रक्रियेत निती आयोग विकास योजना बाबतचा कच्चा आराखडा तयार करते. त्यामुळे केंद्र व राज्य सरकारच्या विकास योजनांना योग्य दिशा मिळते. नियोजन आयोगाच्या माध्यमातून योजना तयार करून सरकारकडे अंमलबजावणीसाठी पाठवली जात होती आणि त्यामध्ये राज्यांचा फारसा सहभाग नव्हता. मात्र निती आयोगामध्ये राज्य सरकार व नागरिक यांनाही नियोजन प्रक्रियेमध्ये प्रतिनिधित्व दिले जाते. तसेच आणखी सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केले जातात.

२. केंद्र व राज्य सरकारांशी सल्लामसलत :

निती आयोगामध्ये विविध क्षेत्राशी संबंधित असलेल्या तज्ञांचा समावेश असतो. कोणतीही विकास योजना आखण्यापूर्वी हा विचारगट केंद्र व राज्य सरकार यांच्याशी सल्लामसलत करतो आणि विकासाच्या योग्य योजना आखण्याचे कार्य करतो. त्यामुळे योजना राबविण्यातील अडचणी दूर करता येतात.

३. केंद्र व राज्य सरकार यांच्यातील परस्पर सहकार्य वाढविणे :

राष्ट्रहिताचा विचार करता केंद्र आणि राज्य सरकार यांच्यात समन्वय आणि सहकार्य असणे आवश्यक असते. कोणताही विकास कार्यक्रम राबविताना निती आयोग केंद्र व राज्य सरकार यांच्यात समन्वय प्रस्थापित करण्याचा व त्यातील परस्पर सहकार्य वाढविण्याचा प्रयत्न करतात.

४. योजनांची विश्वासार्हता वाढविणे :

निती आयोग वेगवेगळ्या पातळ्यांवर विकासाच्या योजनांची आखणी करतो. ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासासाठी देखील विशिष्ट योजना तयार करून त्याची काटेकोर अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने निती आयोग कार्य करतो. तसेच ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासासाठी ग्रामीण पातळीवर योजनांची कार्यक्षमता व विश्वासार्हता वाढवणे हे निती आयोगाचे उद्दिष्ट आहे. त्यामुळे ग्रामीण जनतेला अधिकाधिक योजनेत सहभागी करून घेता येईल व त्यांचा योजना कार्यक्रमातील सहभाग वाढीस लागेल.

५. तज्ञांचा सहभाग वाढविणे :

निती आयोगामध्ये विविध क्षेत्रातील राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील तज्ञांचा समावेश असतो. त्यांच्या ज्ञानाचा उपयोग देशाच्या नियोजन व विकास प्रक्रियेमध्ये करून घेता येतो. त्यामुळे नवीन उपक्रमांना चालना

मिळते तसेच क्षेत्रीय व विभागीय समस्यांची सोडवणूक करता येते. यादृष्टीने तज्ञांचा सहभाग वाढवणे व त्यांच्या ज्ञानाचा उपयोग करून घेणे हे या आयोगाचे उद्दिष्ट आहे.

अशा प्रकारे वरील विविध उद्दिष्टांची पूर्ती करण्यासाठी राष्ट्रीय स्तरावर निती आयोग स्थापन केला आहे. त्यामुळे विकास योजनांची आखणी व त्याची कार्यक्षमपणे अंमलबजावणी करणे शक्य झाले आहे.

३.२.४.४ निती आयोगाची कार्ये :

भारत हा एक खंडप्राय स्वरूपाचा तसेच संघराज्य पद्धतीने राज्यकारभार करणारा देश आहे. त्यामुळे केंद्र सरकार, राज्य सरकार व स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्यातील संबंध विकासाच्या दृष्टीने परस्परपूरक असणे गरजेचे आहे. त्यामध्ये निती आयोग महत्त्वाची भूमिका पार पाडतो. याव्यतिरिक्त निती आयोगाची कार्ये पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. सहकारी संघवाद :

राज्य सरकार व केंद्र सरकार यांच्या संयुक्त सहभागातून विविध प्रकारची संख्यात्मक व गुणात्मक उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी विविध कालावधीचे विकास कार्यक्रम आखण्याचे कार्य निती आयोगाच्या माध्यमातून केले जाते. यासाठी केंद्र व राज्य सरकार यांच्यात आवश्यक असणारा योग्य समन्वय साधला जातो. त्यामुळे विकास योजनांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी राज्याकडून केली जाते. केंद्राकडून राज्यावर नियोजन लादण्याऐवजी केंद्र व राज्य या दोघांच्या समन्वयातून योजनांची आखणी करून त्यांची विभागीय पातळीवर अंमलबजावणी केली जाते. अशा प्रकारे केंद्र राज्य व स्थानिक सरकार यांच्यातील परस्पर सहकारी संघवाद वाढीस लावणे हे निती आयोगाचे कार्य आहे.

२. राष्ट्रीय पातळीवर विकास कार्यक्रमांची आखणी करणे :

राष्ट्रीय पातळीवर विविध विकास योजनांची आखणी करताना केंद्र व राज्य यांच्याशी सल्लामसलत केली जाते. नियोजनात सर्वांचा सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने राज्यांचे मुख्यमंत्री, केंद्रशासित प्रदेशांचे गव्हर्नर यांना सदस्य म्हणून सहभागी करून घेतले जात असल्याने योजना कार्यक्रमांच्या आखणीत त्यांचा सक्रीय सहभाग राहतो. तसेच या योजनांसाठी विविध तज्ञ व केंद्रीय मंत्री यांचाही सहभाग असतो.

३. अत्याधुनिक संसाधन केंद्राची निर्मिती :

देशात अत्याधुनिक संसाधन विकास केंद्र निर्माण करण्यासाठी विविध तज्ञांचा अनुभवी व व्यवहारचला यांचा उपयोग करून घेतला जातो. तसेच त्याद्वारे विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्याचे कार्य निती आयोगामार्फत केले जाते. त्यातून देशाचे भवितव्य घडविण्याचा प्रयत्न निती आयोगामार्फत केला जातो.

४. ग्रामीण व राष्ट्रीय पातळीवरील कार्यक्रमांची आखणी :

देशातील गाव, तालुका, जिल्हा, राज्य व केंद्र या सर्वांच्या सहभागातून नियोजनाची पुनर्रचना करणे व राष्ट्रीय पातळीवरील योजना गावपातळीपर्यंत पोहोचणे व त्यांची कार्यक्षमरित्या अंमलबजावणी करण्याचे कार्य

नित्य आयोगामार्फत केली जाते. त्यामुळे विकेंद्रित नियोजनाचा लाभ अगदी खालच्या स्तरापर्यंत पोहोचवता येतो.

५. नवीन ज्ञान उपक्रमशीलता आणि नवउद्योजक/संयोजक यांना प्रोत्साहन देणे :

निति आयोगात व्यवसायिक तज्ञ व संशोधक यांचा देखील सहभाग असतो. त्यामुळे उत्तम ज्ञान व लोकांच्यात उपक्रमशीलता निर्माण करण्यासाठी राज्यकर्त्यांना मार्गदर्शन केले जाते. तसेच देशातील सर्व संयोजकांना उद्योगासाठी प्रोत्साहन व त्यासाठी मदत देऊन विकास कार्यक्रमांना चालना देण्याचे प्रयत्न निति आयोगामार्फत केले जातात.

६. आधुनिक तंत्रज्ञान आणि क्षमता विकसित करणे :

जागतिक बाजारपेठेतील अत्याधुनिक तांत्रिक व व्यवस्थापकीय ज्ञान यांची विकासातील भूमिका विचारात घेऊन अद्ययावत तंत्रज्ञान निर्मितीवर लक्ष केंद्रीत करण्याचे कार्य निति आयोग करते.

७. विकास कार्यक्रम व्यूहरचना व परिणामकारकता यावर देखरेख ठेवणे :

देशाच्या विकासासाठी रणनीती आखणे व कार्यात्मक चौकट तयार करणे ही प्रमुख कार्ये निति आयोग करते. तसेच भारताचा भविष्यकाळ उज्वल करण्यासाठी, विविध क्षेत्रांसाठी व विविध कालावधीसाठी कार्यक्रमांची आखणी करणे यावरही लक्ष केंद्रित केले जाते. त्याचबरोबर विविध व्यूहरचना आखत असताना व कार्यक्रमाची रूपरेषा तयार करत असताना येणाऱ्या संभाव्य अडचणी इ.चा देखील त्यामध्ये विचार केला जातो.

८. सल्ला देणे व भागीदारी प्रोत्साहन देणे :

केंद्र व राज्य सरकारांना विकास योजनांच्या बाबतीत योग्य सल्ला देण्याचे तसेच मार्गदर्शन करण्याचे काम निति आयोग करते. खाजगी उद्योजक व व्यक्तींची सरकारशी भागीदारी करून त्यात वाढ होण्यासाठी निति आयोग प्रोत्साहन देते.

९. मागास भागाकडे विशेष लक्ष पुरविणे :

विकास कामांची आखणी करताना राज्यांची शक्तिस्थाने, कच्चे दुवे, कमतरता व तुलनात्मक लाभ या सर्व बाबींचा विचार केला जातो. तरीही काही विभाग व राज्यांचे दुर्लक्ष झाले असल्यास व पुरेशा लाभापासून वंचित राहिले असल्यास अशा विभागाकडे पुरेसे लक्ष देण्याचे कार्य निति आयोगाकडून केले जाते.

१०. राष्ट्रीय सुरक्षेला नियोजनात प्राधान्य :

कोणतेही विकासाचे व आर्थिक नियोजनाचे कार्यक्रम आखताना देशाची सुरक्षा प्राधान्याने विचारात घेतली जाते. आर्थिक धोरणांची आखणी करताना राष्ट्रीय सुरक्षिततेचा त्यामध्ये समावेश करणे व सुरक्षाहीतांची जपणूक करण्याची महत्त्वाची भूमिका निति आयोगाला पार पाडावी लागते.

११. संघर्ष टाळणे :

देशात क्षेत्रांतर्गत, आंतरराज्य तसेच केंद्र-राज्य यांच्यामध्ये विविध मुद्द्यावर मतभेद वा वाद असतात.

त्यामुळे काही समस्या निर्माण होतात. हा संघर्ष टाळून निर्माण होणाऱ्या गुंतागुंतीच्या समस्यांवर तोडगा काढण्याचे कार्य निति आयोग करतो.

१२. सुसूत्रता आणणे :

सरकारच्या विविध पातळीवरील योजनांच्या कृती कार्यक्रमात सुसूत्रता आणण्याचे कार्य निति आयोग करतो. समस्यांची गुंतागुंत निर्माण झाल्यास तसेच पुनरुद्भववी समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी व विविध घटकांचे एकत्रीकरण, सुसूत्रीकरण करण्याचे कार्य निति आयोगामार्फत केले जाते.

१३. जागतिक प्रक्रियेत समरस होणे :

देशाच्या विकास प्रक्रियेत जगातील इतर राष्ट्रांशी तसेच देशांतर्गत विविध संस्थांशी तसेच आंतरराष्ट्रीय संघटना यांच्यामध्ये सुसंवाद प्रस्थापित करण्यात निति आयोगाची भूमिका महत्त्वाची असते.

३.२.४.५ निति आयोगाची कामगिरी :

निति आयोगाच्या स्थापनेनंतर दि. ८.२.२०१५ रोजी निति आयोगाची पहिली बैठक दिल्ली येथे संपन्न झाली. या बैठकीत आयोगाचे व्यवस्थापन, राष्ट्रीय विकासासाठी प्राथमिकता, धोरणात्मक नियोजन, क्षेत्रीय रणनीती, सहकारात्मक संघराज्यवाद, पायाभूत सेवा इ. मुद्द्यांवर सविस्तर चर्चा करण्यात आली. सन २०१७-१८ ते २०१९-२० या कालावधीत निति आयोगाने केलेल्या कार्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

१. दरडोई उत्पन्न : सन २००४-०५ किंमतीनुसार सन २०१३-१४ ते २०१९-२० या कालावधीत मध्ये भारतीयांच्या दरडोई उत्पन्नात ३९९०४ रु. वरून १३४४३२ रु. इतकी वाढ झाली आहे. म्हणजेच भारतीयांचे उत्पन्न तिपटीपेक्षा जास्त झाले आहे.

२. औद्योगिक विकास : भारतातील औद्योगिक विकासाचा दर सन २०१४-१५ मध्ये ७.५ %, तो २०१९-२० या आर्थिक वर्षात कमी होऊन ३.८ टक्क्यांवर स्थिरावला आहे. मात्र हा दर कमी होण्यास इतरही जागतिक आणि देशांतर्गत परिस्थिती कारणीभूत आहे.

३. सेवा क्षेत्र : सन २०१४-१५ मध्ये देशाच्या सेवा क्षेत्राचा वृद्धीदर ९.७ % होता. त्यामध्ये घट होऊन सन २०१९-२० मध्ये ६.९ % इतका झाला आहे.

३.३ सारांश :

जगात सर्वप्रथम रशिया या देशाने नियोजनाचा अवलंब करून निर्धारित काळात देशाच्या विकासाचे उद्दिष्ट बहुतांशी प्रमाणात साध्य केले. या नेत्रदीपक कामगिरीने भारतासह जगातील अनेक देशांनी नियोजनाचा अवलंब केला. भारताने नियोजनासाठी पंचवार्षिक योजनांचे प्रतिमान स्विकारले. स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पं. जवाहर लाल नेहरू यांना स्वातंत्रोत्तर काळातील नियोजनाचे जनक म्हटले जाते. भारतात आजपर्यंत १२ पंचवार्षिक योजना व सहा वार्षिक योजनांचा अवलंब करण्यात आला आहे. त्याद्वारे शेती, उद्योग, बँकिंग, रस्ते, रेल्वे,

व्यापार, शिक्षण तसेच सेवा क्षेत्राचा विकास वेगाने घडून आला आहे. तथापि दारिद्र्य, बेकारी, सामाजिक व आर्थिक विषमता, विभागीय असमतोल इ. समस्या पूर्णपणे सोडविता आल्या नाहीत हे भारतीय नियोजनाचे अपयश मानावे लागेल. देशासमोर असलेल्या अनेक गंभीर समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने सरकारने नियोजनाच्या बाबतीत काही संस्थात्मक सुधारणा केल्या आहेत. त्याचाच एक भाग म्हणजे पूर्वीच्या नियोजन मंडळाच्या जागी निति आयोगाची निर्मिती केली आहे.

३.४ पारिभाषिक शब्द :

१) पंचवार्षिक योजना : पाच वर्षे कालावधीसाठी विशिष्ट उद्दिष्ट्ये डोळ्यासमोर ठेवून आखण्यात आलेली योजना म्हणजे पंचवार्षिक योजना होय.

२) वार्षिक योजना : काही कारणामुळे पंचवार्षिक योजनेची अंमलबजावणी न करता एक वर्ष कालावधीसाठी योजना आखली जाते त्यास वार्षिक योजना असे म्हणतात.

३) दारिद्र्य : व्यक्तिला तिच्या मुलभूत गरजाही पूर्ण न करता येणारी परिस्थिती म्हणजे दारिद्र्य होय.

४) सापेक्ष दारिद्र्य : उच्च उत्पन्न गटातील लोकांपेक्षा कमी उत्पन्न असणे म्हणजे सापेक्ष दारिद्र्य होय.

५) निरपेक्ष दारिद्र्य : व्यक्तिला तिच्या मुलभूत गरजा पूर्ण करण्याइतके उत्पन्न न मिळणे म्हणजे निरपेक्ष दारिद्र्य होय.

६) राष्ट्रीय विकास परिषद : देशातील नियोजन प्रक्रियेतील सर्वोच्च संस्था.

७) नियोजन मंडळ : राष्ट्रीय विकास परिषदेच्या मार्गदर्शनाखाली विकास योजना आखणारी महत्वाची संस्था.

८) निति आयोग : देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने सरकारला योजना आखण्यासाठी योग्य सल्ला देणारी व मार्गदर्शन करणारी पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखालील एक विचारागट (थिंक टँक)

३.५ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न

१. जगात या देशाने सर्वप्रथम नियोजनाचा अवलंब केला.

अ. जपान ब. भारत क. रशिया ड. अमेरिका

२. भारतात मध्ये नियोजनाला सुरुवात झाली.

अ. १९५० ब. १९४९ क. १९५१ ड. यापैकी नाही

३. भारतीय नियोजन मंडळाचे पहिले अध्यक्ष हे होते.

अ. गुलझारीलाल नंदा ब. पं. जवाहरलाल नेहरू क. लाल बहादूर शास्त्री ड. इंदिरा गांधी

४. भारतीय नियोजन मंडळाची स्थापना मध्ये झाली.
 अ. १९५० ब. १९५१ क. १९४८ ड. १९४९
५. रोजी नियोजन मंडळ बरखास्त केले.
 अ. ३१ डिसेंबर २०१४ ब. १ जानेवारी २०१५ क. १३ सप्टेंबर २०१४ ड. यापैकी नाही
६. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचा कालखंड हा आहे.
 अ. १५५१-५६ ब. १९५६-६१ क. १९६९-७४ ड. १९७४-७९
७. निति आयोगाची स्थापना रोजी झाली.
 अ. ३१ डिसेंबर २०१८ ब. १ जानेवारी २०१५ क. १३ सप्टेंबर २०१४ ड. यापैकी नाही
८. देशाचे हे निति आयोगाचे पदसिद्ध अध्यक्ष असतात.
 अ. पंतप्रधान ब. अर्थमंत्री क. राष्ट्रपती ड. लोकसभा सभापती
९. हे/ही निति आयोगाचे/ची कार्य/र्ये आहे/त.
 अ. मागास भागाकडे विशेष लक्ष पुरविणे ब. सहकारी संघवाद
 क. अत्याधुनिक संसाधन केंद्राची निर्मिती ड. यापैकी सर्व
१०. हे निति आयोगाचे पदसिद्ध सदस्य असतात.
 अ. सर्व केंद्रीय मंत्री ब. सर्व राज्यमंत्री क. पंतप्रधानांनी नियुक्त केलेले केंद्रीय मंत्री ड. यापैकी नाही.
- ३.६ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
१. रशिया	२. १९५१	३. पं. जवाहरलाल नेहरू	४. १९५०
५. ३१ डिसेंबर २०१४	६. १९५१ ते ५६	७. १ जानेवारी २०१५	८. पंतप्रधान
९. वरील सर्व	१०. पंतप्रधानांनी नियुक्त केलेले केंद्रीय मंत्री		
- ३.७ सरावासाठी स्वाध्याय
१. भारतातील नियोजनाची प्रक्रिया सविस्तर स्पष्ट करा.
 २. नियोजन मंडळाची कार्ये स्पष्ट करा.
 ३. निति आयोगाची भूमिका विविध मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करा.
 ४. निति आयोगाच्या स्थापनेची गरज स्पष्ट करा.
 ५. निति आयोगाची कार्ये स्पष्ट करा.

३.८ संदर्भ ग्रंथाची यादी :

- * Datt and Sundaram , Indian Economy (2016), S. Chand Publication, New Delhi.
- * Puri, V.K. Economics of Development and Planning (Theory and Practice) (2016),
- * Mishra K.S., Himalaya Publishing House, Mumbai.
- * डॉ. जे. एफ. पाटील प्राचार्य जे. पी. ताम्हणकर, आर्थिक विकास व नियोजन
- * Bibliography : <http://www.niti.gov.in/> <https://ndconline.org/>
